MO‘G‘ULLAR ISTILOSI, AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA TURK-MO‘G‘UL QABILALARINING JOYLASHUV TARIXI

Beknazarov Sobirjon Barotboy o‘g‘li,
QarDU Mustaqil izlanuvchisi,
Xalqaro innovatsion universiteti katta o‘qituvchisi

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19705030

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Movarounnahr hududida mo‘g‘ullar istilosi davridan boshlab Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrigacha bo‘lgan davrda turk-mo‘g‘ul qabilalarining joylashuvi, migratsiya jarayonlari va etno-siyosiy o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ushbu qabilalarning mintaqadagi demografik tarkibga, siyosiy tizimga va madaniy muhitga ko‘rsatgan ta’sirini aniqlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Movarounnahr, mo‘g‘ullar istilosi, Amir Temur, Temuriylar, turk-mo‘g‘ul qabilalari, migratsiya, etnogenez.*

Аннотация*. В данной статье анализируется размещение тюрко-монгольских племён на территории Мавераннахра в период от Монгольское завоевание до эпохи правления Амир Темур и Тимуридов, а также рассматриваются миграционные процессы и этнополитические изменения. Результаты исследования направлены на выявление влияния данных племён на демографическую структуру региона, политическую систему и культурную среду.*

Ключевые слова: *Мавераннахр, монгольское завоевание, Амир Темур, Тимуриды, тюрко-монгольские племена, миграция, этногенез.*

Abstract*. This article analyzes the settlement patterns of Turkic-Mongol tribes in the territory of Transoxiana from the period of the Mongol Conquest to the rule of Amir Timur and the Timurid dynasty, focusing on migration processes and ethno-political transformations. The findings of the study aim to identify the impact of these tribes on the demographic composition, political system, and cultural environment of the region.*

Keywords*: Transoxiana, Mongol Conquest, Amir Timur, Timurids, Turkic-Mongol tribes, migration, ethnogenesis.*

Kirish. XIII asr boshlarida Mo‘g‘ullar istilosi Movarounnahr hududining siyosiy, etnik va ijtimoiy tuzilmasida keskin transformatsion jarayonlarni boshlab berdi. Ushbu istilo natijasida mintaqada mavjud bo‘lgan davlat tizimlari izdan chiqib, yangi siyosiy-harbiy elita shakllandi hamda hududning demografik tarkibi sezilarli darajada o‘zgardi. Ayniqsa, ko‘chmanchi turk va mo‘g‘ul qabilalarining keng ko‘lamli migratsiyasi natijasida Movarounnahr hududi ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi guruhlar uchun strategik makonga aylandi. Bu esa o‘z navbatida yer-suv resurslari taqsimoti, iqtisodiy faoliyat shakllari va ijtimoiy stratifikatsiyada yangi muvozanatni yuzaga keltirdi.

Mo‘g‘ullar istilosidan keyin tashkil topgan Chig‘atoy ulusi doirasida turk-mo‘g‘ul qabilalarining hududiy joylashuvi ma’lum darajada tizimlashtirilgan bo‘lsa-da, ularning siyosiy va ijtimoiy integratsiyasi uzoq muddatli evolyutsion jarayon sifatida namoyon bo‘ldi. Bu jarayon ayniqsa XIV asrda Amir Temur tomonidan markazlashgan davlat barpo etilishi bilan yangi bosqichga ko‘tarildi. Amir Temur olib borgan siyosat qabilaviy tuzilmani saqlab qolgan holda uni markaziy boshqaruv tizimiga moslashtirishga qaratilgan bo‘lib, natijada turli etnik guruhlar o‘rtasida siyosiy subordinatsiya va funksional taqsimot shakllandi.

Temuriylar davrida esa mazkur jarayon yanada chuqurlashib, ko‘chmanchi va o‘troq madaniyatlarning o‘zaro sintezi kuchaydi. Bu davrda urbanizatsiya, savdo-iqtisodiy aloqalar va madaniy almashinuvning kengayishi turk-mo‘g‘ul qabilalarining asta-sekin o‘troqlashuvi va mahalliy aholi bilan etnik-madaniy integratsiyasini jadallashtirdi. Natijada Movarounnahr hududida yangi etno-madaniy muhit shakllanib, keyingi davr etnogenez jarayonlariga mustahkam zamin yaratildi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — turk-mo‘g‘ul qabilalarining Movarounnahr hududida joylashuvi, ularning migratsion dinamikasi hamda siyosiy va madaniy transformatsiyalarini kompleks va tizimli yondashuv asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida ushbu jarayonlarning mintaqa tarixiy rivojlanishiga ko‘rsatgan uzoq muddatli ta’sirini aniqlash ham muhim ilmiy vazifa sifatida qo‘yiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot kompleks va ko‘p yo‘nalishli metodologik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning ishonchliligini ta’minlash maqsadida tarixiy, manbashunoslik, geografik va etnologik metodlar o‘zaro integratsiyada qo‘llanildi.

Tarixiy-komparativ metod — turli davrlarga oid yozma manbalar (XIII–XV asrlar) qiyosiy tahlil qilinib, turk-mo‘g‘ul qabilalarining joylashuv dinamikasi, ularning siyosiy mavqei va migratsion yo‘nalishlari aniqlashtirildi. Bu metod orqali bir xil voqea yoki jarayonning turli manbalarda aks etishi o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar tahlil qilindi.

Manbashunoslik tahlili — o‘rta asr tarixchilari, xususan Rashididdin Fazlulloh va Sharafiddin Ali Yazdiy asarlaridagi ma’lumotlar tanqidiy yondashuv asosida o‘rganildi. Manbalarning yaratilish sharoiti, muallifning siyosiy pozitsiyasi va davr talablari hisobga olinib, ularning ilmiy ishonchliligi baholandi.

Geografik rekonstruksiya metodi — tarixiy xaritalar, toponimik ma’lumotlar va tabiiy-geografik omillar asosida qabilalarning hududiy joylashuvi va migratsiya yo‘nalishlari qayta tiklandi. Bu metod orqali Movarounnahrning yaylov zonalari, daryo vodiylari va savdo yo‘llari bilan bog‘liq joylashuv qonuniyatlari aniqlashtirildi.

Etnologik va etnosotsiologik yondashuv — turk-mo‘g‘ul qabilalarining ijtimoiy tuzilmasi, urug‘-qabila tizimi, harbiy tashkiloti va o‘zaro integratsiya jarayonlari tahlil qilindi. Ayniqsa, ko‘chmanchi va o‘troq aholi o‘rtasidagi madaniy aloqalar, assimilyatsiya va akulturatsiya jarayonlariga alohida e’tibor qaratildi.

Interdisiplinar yondashuv — tarixiy ma’lumotlar arxeologik topilmalar (qabrlar, moddiy madaniyat namunalari) hamda lingvistik materiallar (toponimlar, etnonimlar) bilan uyg‘un holda tahlil qilindi. Bu esa etnogenez jarayonlarini yanada aniqroq rekonstruksiya qilish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida ma’lumotlarning validligi va obyektivligini ta’minlash uchun manbalarni o‘zaro tekshirish (cross-checking), tarixiy faktlarni kontekstual tahlil qilish hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Natijada turk-mo‘g‘ul qabilalarining Movarounnahr hududida joylashuvi va evolyutsiyasini ilmiy asosda kompleks yoritish imkoniyati yaratildi.

Natijalar.

- Mo‘g‘ullar istilosi davrida qabilalar joylashuvi. XIII asrda Mo‘g‘ullar istilosi natijasida Movarounnahr hududi keskin demografik va etnosiyosiy o‘zgarishlarga duch keldi. Istilo jarayoni davomida hududga turli mo‘g‘ul va turk qabilalari ko‘chirilib, ular ma’lum strategik tamoyillar asosida joylashtirildi.

Xususan, qabilalar: daryo vodiylari (Amudaryo, Sirdaryo havzalari) va irrigatsiya tizimlari rivojlangan hududlarda — iqtisodiy nazoratni ta’minlash maqsadida; Buyuk Ipak yo‘li tarmoqlari bo‘ylab — savdo va logistika ustidan nazorat o‘rnatish uchun; yaylovlarga boy dasht va tog‘ oldi hududlarida — ko‘chmanchi xo‘jalikni saqlab qolish ehtiyoji asosida joylashtirildi.

Chig‘atoy ulusi tashkil topgach, Movarounnahr ushbu ulusning siyosiy markazlaridan biriga aylandi. Bu davrda qabilalar harbiy xizmat evaziga yer-suv resurslariga egalik qilish huquqiga ega bo‘lib, yarim mustaqil harbiy-iqtisodiy birlik sifatida faoliyat yuritdi. Natijada hududda ko‘chmanchi va o‘troq elementlarning parallel mavjudligi kuzatildi.

- Amir Temur davrida qabilalar siyosati. XIV asrda Amir Temur hokimiyat tepasiga kelishi bilan qabilaviy tuzilmani qayta tashkil etish va markazlashgan boshqaruvni mustahkamlash siyosati amalga oshirildi.

Bu davrda: qabilalar harbiy-administrativ birliklar sifatida tizimlashtirilib, ularning boshliqlari markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi; strategik hududlar (chegara zonalari, savdo yo‘llari, yirik shaharlar atrofi) ishonchli va sodiq qabilalar bilan mustahkamlandi; ayrim ko‘chmanchi guruhlar o‘troqlashuv siyosati doirasida sug‘orma dehqonchilik hududlariga joylashtirildi; qabilalar o‘rtasidagi raqobat

nazorat ostiga olinib, ularning harbiy salohiyati markaziy davlat manfaatlariga yo‘naltirildi.

Natijada Movarounnahr hududida siyosiy barqarorlik ta’minlanib, etnik tarkib nisbatan muvozanatlashdi. Qabilaviy identifikatsiya saqlangan holda, ular umumdavlat tizimiga integratsiya qilindi. Bu esa davlat boshqaruvi samaradorligini sezilarli darajada oshirdi.

- Temuriylar davrida etnik integratsiya. Temuriylar davrida turk va mo‘g‘ul qabilalari o‘rtasidagi farqlar asta-sekin yo‘qolib, yagona etno-madaniy tizim shakllandi. Bu jarayon bir necha asosiy yo‘nalishlarda namoyon bo‘ldi:

Til omili — turkiy til (ayniqsa chig‘atoy tili) davlat va madaniyat tiliga aylanishi natijasida mo‘g‘ul qabilalari keng miqyosda turkiylashdi;

Madaniy sintez — ko‘chmanchi an’analar bilan o‘troq shahar madaniyati uyg‘unlashib, yangi ijtimoiy-madaniy model yuzaga keldi;

Urbanizatsiya jarayoni — Samarqand, Buxoro, Hirot kabi markazlarda iqtisodiy va madaniy hayotning yuksalishi qabilalarning shaharlarga integratsiyasini tezlashtirdi;

Ijtimoiy mobilitet — qabilaviy mansublikdan qat’i nazar, harbiy va ma’muriy xizmat orqali ijtimoiy mavqeni oshirish imkoniyati kengaydi.

Natijada Movarounnahr hududida yangi etnik qatlam shakllanib, u keyinchalik o‘zbek xalqi etnogenezining muhim komponentiga aylandi. Bu jarayon ko‘chmanchi va o‘troq elementlarning uzoq muddatli o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelgan murakkab, ammo izchil tarixiy evolyutsiya mahsuli sifatida baholanadi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, turk-mo‘g‘ul qabilalarining Movarounnahr hududiga joylashuvi oddiy migratsiya hodisasi emas, balki ko‘p bosqichli va tizimli siyosiy-iqtisodiy hamda etnomadaniy transformatsiya jarayonidir. Bu jarayonni to‘liq anglash uchun uni uch asosiy tarixiy bosqichda ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, Mo‘g‘ullar istilosi natijasida hududda tub siyosiy qayta qurilish yuz berdi. Avvalgi mahalliy sulolalar o‘rniga ko‘chmanchi harbiy aristokratiya hukmron qatlam sifatida shakllandi. Bu elita yer-suv resurslarini nazorat qilish, soliq yig‘ish va harbiy safarbarlikni ta’minlash orqali o‘z mavqeini mustahkamladi. Shu bilan birga, istilo natijasida yuzaga kelgan demografik siljishlar Movarounnahrda etnik tarkibning murakkablashuviga olib keldi, ya’ni turli kelib chiqishga ega qabilalar bir makonda yashay boshladi.

Ikkinchidan, XIV asrda Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan siyosat ushbu tarqoq qabilaviy tuzilmani markazlashgan davlat tizimiga integratsiya qilishga qaratildi. Temur qabilaviy tizimni butunlay yo‘q qilishdan ko‘ra, uni davlat

boshqaruvining funksional elementiga aylantirdi. Natijada qabilalar harbiy-administrativ birlik sifatida qayta tashkil etilib, ularning resurslari va harbiy salohiyati yagona siyosiy markazga bo‘ysundirildi. Bu jarayonni zamonaviy tarixshunoslikda “qabilaviy strukturaning institutsionalizatsiyasi” sifatida baholash mumkin.

Uchinchidan, Temuriylar davrida etnik va madaniy integratsiya jarayoni yanada chuqurlashib, ko‘chmanchi va o‘troq sivilizatsiyalar o‘rtasida barqaror sintez yuzaga keldi. Bu sintez bir necha darajada namoyon bo‘ldi:

Iqtisodiy darajada — ko‘chmanchi chorvachilik va o‘troq dehqonchilik o‘zaro uyg‘unlashib, diversifikatsiyalashgan xo‘jalik tizimini yuzaga keltirdi;

Madaniy darajada — til, urf-odat va ijtimoiy normalarning o‘zaro singishi natijasida umumiy madaniy makon shakllandi;

Siyosiy darajada — markazlashgan boshqaruv tizimi qabilaviy farqlarni kamaytirib, umumdavlat identifikatsiyasini kuchaytirdi.

Shuningdek, mazkur jarayonni etnogenez nazariyalari nuqtai nazaridan tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Movarounnahr hududida yuz bergan etnik shakllanish bir yoqlama emas, balki ko‘p komponentli va uzoq davom etgan integratsion jarayon bo‘lgan. Turk va mo‘g‘ul elementlarining o‘zaro assimilyatsiyasi natijasida yangi etnik birliklar shakllanib, ular keyinchalik mintaqaning asosiy etnik qatlamlariga asos bo‘lib xizmat qilgan.

Bu o‘zgarishlar Markaziy Osiyoning keyingi tarixiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Xususan: mintaqada siyosiy markazlashuv an’analari mustahkamlandi; ko‘chmanchi va o‘troq madaniyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar kamayib, ularning sintezi asosida yangi sivilizatsion model shakllandi; etnik va madaniy xilma-xillik yagona tarixiy makon doirasida uyg‘unlashdi.

Shu jihatdan, turk-mo‘g‘ul qabilalarining Movarounnahrda joylashuvi va integratsiyasi jarayoni nafaqat mintaqa tarixida, balki butun Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining shakllanishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Movarounnahr hududida turk-mo‘g‘ul qabilalarining joylashuvi va evolyutsiyasi ko‘p bosqichli tarixiy jarayon bo‘lib, u mintaqaning etnik, siyosiy va madaniy taraqqiyotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan.

Avvalo, Mo‘g‘ullar istilosi Movarounnahrning demografik va etnik tarkibini tubdan o‘zgartirib, yangi harbiy-siyosiy elitaning shakllanishiga olib keldi. Bu jarayon natijasida hududda ko‘chmanchi va o‘troq elementlarning o‘zaro aloqasi kuchayib, murakkab etnosotsial tizim yuzaga keldi.

Keyingi bosqichda Amir Temur tomonidan olib borilgan markazlashuv siyosati qabilaviy tuzilmaning parchalanishini emas, balki uning davlat boshqaruvi tizimiga moslashuvini ta’minladi. Qabilalarning harbiy va ma’muriy resurs sifatida samarali integratsiya qilinishi davlat barqarorligini mustahkamlab, siyosiy markazlashuvni yuqori bosqichga olib chiqdi.

Temuriylar davrida esa mazkur jarayon sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tdi. Turk va mo‘g‘ul qabilalari o‘rtasidagi etnik chegaralar asta-sekin yo‘qolib, yagona madaniy va til makoni shakllandi. Bu davrda urbanizatsiya, ilm-fan va madaniyat rivoji, shuningdek, ijtimoiy mobilitetning ortishi qabilaviy identifikatsiyaning umumiy hududiy identitet bilan almashinishiga xizmat qildi.

Umuman olganda, ushbu tarixiy jarayonlar Movarounnahrda keyingi davrlarda shakllangan milliy va etnik identitetning muhim asosini yaratdi. Turk-mo‘g‘ul qabilalarining o‘zaro integratsiyasi va mahalliy aholi bilan uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga kelgan etno-madaniy muhit keyinchalik o‘zbek xalqi etnogenezining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ldi.

Shu nuqtai nazardan, tadqiqot natijalari Movarounnahr tarixini o‘rganishda migratsiya, integratsiya va madaniy sintez jarayonlarini bir butun tizim sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv nafaqat o‘tmish jarayonlarini chuqurroq anglashga, balki zamonaviy etnik va madaniy shakllanish jarayonlarini ilmiy asosda talqin etishga ham imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rashididdin. *Jome’ ut-tavorix*.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*.
3. Bartold V.V. *Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida*.
4. Gumilev L.N. *Qadimgi turklar*.
5. Allworth E. *Central Asia: A Historical Overview*.
6. Golden P.B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*.